

те, як єгипетський розбійник Фіамід, передчуваючи неминучість загибелі, вирішує вбити також свою кохану. Роман виданий в англійському перекладі 1569 р. «Ефіопіку» Геліодора наслідували численні автори галантно-авантюрних романів XVII ст.

С. 248. *Блазень (співає)*.— Під час перших вистав «Дванадцяті ночі» всі музичні номери комедії виконував хлопчик-артист, який у п'єсі грав роль Віоли. Згодом у трупі прийшов видатний комік Роберт Армін, людина надзвичайно музично обдарована. Пісні Віоли було передано Арміну, який виконував роль Фесте. Саме для нього й було написано заключну пісню блазня.

ЮЛІЙ ЦЕЗАР

Час створення трагедії дискусій не викликає: це 1599–1600 рр. Лікар з Базеля Т. Платтер занотує в своєму щоденнику, що 21 вересня 1599 р. він дивився в Лейпсдонському театрі «трагедію про першого імператора Юлія Цезаря». Певно, йдеться про одну з перших постановок Шекспірового «Юлія Цезаря» на сцені нещодавно відкритого театру «Глобус». Переказ епізоду на форумі (III, 2) зустрічається в «Зерцалі мучеників» Джона Віверса (написано 1599 р., видано 1601 р.). Текст п'єси був відомий і Бенові Джонсону, авторові трагедії на римську тему «Падіння Сеяна» (поставлено 1603 р.). Уперше «Юлій Цезар» був надрукований in folio 1623 р.

Основним сюжетним джерелом трагедії були «Життєписи» Плутарха, перекладені на англійську мову Нормом 1578 р. Шекспір міг використати й інші тексти, наприклад, книги римських авторів про період громадянських війн (листи й промови Ціцерона, «Фарсалію, або Про громадянську війну» Лукана, «Римську історію» Аппіана, праці Тацита і Светонія та ін.), досить популярні в середньовічних переказах і тлумаченнях. До історії Стародавнього Риму охоче звертались і драматурги — попередники й сучасники Шекспіра. Особливо поширені були сюжети, об'єднані постаттю першого римського диктатора Юлія Цезаря. П'єси на цю тему створюють Р. Гарнє («Корнелія», англ. переклад 1594), М. Мюре («Юлій Цезар»), Ж. Гравін («Цезар») та ін. «Римська трагедія», таким чином, мала вже усталену літературну традицію.

Звертався до історії Стародавнього Риму і сам Шекспір у трагедії «Тит Андронік». Проте «Юлій Цезар» — твір відмінний від усього раніше написаного драматургом. Трагедія — сполучна ланка між останньою хронікою 90-х років («Генріх V», 1598) і першою трагедією 600-х («Гамлет», 1600). У п'єсі відбито глибокий злам у світогляді Шекспіра, породжений змінами в англійській дійсності на межі XVI—XVII ст. В останні роки правління королеви Єлизавети і в перші — Якова I Стюарта політична боротьба в країні надзвичайно загострилася (змова Ессекса 1600—1601 рр., «Порохова змова» 1605 р.). Духовний клімат в Англії напередодні цих подій і відбиває «Юлій Цезар», перша з-поміж великих трагедій Шекспіра.

Злам у творчості драматурга не був несподіваним. Трагічні ноти з'являються

в «Венеціанському купці», посилюється драматична напруженість і в таких, карнавальних за формою, комедіях, як «Багато галасу з нічого», «Дванадцята ніч». Трансформується жанр хроніки, яка дедалі більше виходить за межі династичної історії Англії. Багато що передвіщає «Юлія Цезаря», наприклад, у хроніці «Генріх V», постановка якої лише на кілька місяців випередила прем'єру трагедії. Проте саме в «Юлії Цезарі» всі ці тенденції знаходять своє логічне завершення.

Основний пафос Шекспірової трагедії — у протесті проти тиранії. Коло проблем, що розглядаються в п'єсі, надзвичайно широкі: державний переворот і його наслідки, співвідношення політичного ідеалу і дійсності, конфлікт високих моральних вимог і політичних принципів, особистість і час і т. ін. Минуле для Шекспіра — не повчальний приклад до вічних істин, а призід для роздумів над хвилюючими питаннями сучасності. Ця гуманістична концепція історії давала драматургові можливість вести дію ніби в двох площинах (в історичній та в близькій його часові, коли монархічна влада в Англії близька була до тиранії). В цих умовах зачеплені в трагедії проблеми — особа правителя, характер правління, право підданих на повалення тирана, роль народу в житті держави — не могли не збуджувати гострої цікавості глядачів.

Трагедія входить до так званої «римської трилогії» («Юлій Цезар», «Антоній і Клеопатра», «Коріолан»), яка вирізняється яскраво вираженим політичним звучанням. Персважання соціального підґрунтя, а також використання в сюжетах конкретно-історичного матеріалу ускладнює питання жанрової приналежності «римських трагедій», які називають то історичними хроніками, то реалістичними історичними драмами, то політичними трагедіями. Риси як історичних хронік, так і більш пізніх трагедій наявні і в «Юлії Цезарі».

Дія п'єси охоплює два роки: 44 — 42 рр. до н. е., тобто час від убивства Юлія Цезаря змовниками до розгрому Брута й Кассія військами нових триумвірів у битві при Філіппах. Архітектоніка трагедії досить складна. Драматург уникає схематичного протиставлення змовників-республіканців прибічникам одноосібної влади. Кожен із персонажів — це живий, внутрішньо суперечливий характер. Політичний конфлікт доповнюється морально-філософським. Не холодне, абстрактне осмислення історії, а пристрасне, часом і трагічне її переживання — основний драматичний стрижень трагедії.

До вбивства диктатора провідним є протиставлення Брута і Цезаря, яке повторюється на рівні Порція — Кальпурнія. Кассій, залишаючись ініціатором змови, прямого антагоніста поки що не має. Співвідношення персонажів змінюється після вбивства диктатора. Виникають нові конфлікти: Брут, Кассій і Антоній, Брут і Кассій, Антоній і Октавій (цей конфлікт лише намічається).

У «римських трагедіях» Шекспіра визначення місця героя в системі образів пов'язане насамперед з громадянською значущістю того вибору, перед яким він опиняється. Сам процес вибору, що має найчастіше характер альтернативи, його наслідки для героя й держави — функціональна лінія основного трагічного героя. В «Юлії Цезарі» таким є Брут. Уже перша поява героя на сцені вносить у трагедію драматичну напруженість. У розпалі веселе свято луперкалій, але Брут

меланхолійний і зосереджений. Це не заданий наперед трагічний персонаж. Він ще нічого не знає про зріючу змову. Марк Брут — нащадок знатного роду римських патриціїв, він шанований народом за свою доброчесність, його любить Цезар. Розлад у душі героя виникає перш за все з необхідності визначити ставлення до змін, що готуються в Римі. Ще й до слів Кассія Брут відчуває необхідність трагічного вибору, тим більш важкого для героя, що Цезар дорогий йому.

Брута нерідко зіставляють з Гамлетом. Справді, перед нами — два герої-мислителі, філософи, схильні до поглибленого самоаналізу, здатні тверезо оцінити свої прагнення. Але, на відміну від принца Датського, Марк Брут — особистість гармонійна. Його спонукали приєднатись до змовників-республіканців традиції родини, яка уславилась вірністю республіці, і його глибока переконаність у справедливості республіканських ідеалів. У напруженому монолозі другої дії герой прагне лише виправдати свій вибір, зроблений ще тоді, коли виникла загроза перетворення Цезаря в одноосібного правителя.

За позірною стриманістю монологу приховується глибоко трагічна напруженість думки. Стіійкість Брута — не свора римська доброчесність його предків. Не є вона й породженням філософського вчення стоїків, прихильником якого вважає себе герой. Джерело рішучості героя — в усвідомленні необхідності знищення тиранії, яка зароджується в Римі. Якщо Цезар надіне корону — загине Республіка, за яку боролось багато поколінь римлян. Але з Брутом-громадянином несподівано вступає в конфлікт Брут-людина. Адже йдеться про життя Цезаря, якого він любить і який йому довіряє. В Плутарха сказано, що Брут був прямим спадкоємцем Цезаря. Шекспір навіть не згадує про це, уникаючи всього, що могло б ввести відтінок боротьби честолюбства у стосунки героїв.

Монолог Брута починається словами: «Так, тільки смерть його...». З цієї фрази видно, що перед нами наслідок, а не початок довгих роздумів. Цезар, який прагне стати імператором, має бути знищений. В цьому Брут не сумнівається. Але ж Цезар іще не тиран. Теперішній Цезар ще не загрожує суспільному благу. І в серці героя пробуджується жаль. Цезар, проте, не може не перетворитись на тирана, варто тільки йому дістати необмежену владу. Брут відчуває себе зобов'язаним запобігти цьому, прирікаючи на загибель майбутнього імператора. Справедливість вибору героя підтверджує сцена, яка безпосередньо передуює вбивству Цезаря. Різка і згорда відповідає новий правитель Риму на нещирі прохання змовників, які таким чином випробовують його. Абсолютна влада неминуче псує людську натуру.

Брут ворожий саме духові цезаризму, а не Цезареві-людині. Шекспірове трактування образу Цезаря відмінне від традиційного. В середньовічній історіографії встановилась тенденція вихваляння Юлія Цезаря і засудження Брута й Кассія. Для мислителів епохи Ренесансу Юлій Цезар — великий полководець, відважний воїн, досвідчений державний діяч. Правда, Монтень, Бекон і Макіавеллі вбачають особливість вдачі римського диктатора в його надмірному честолюбстві. Однак тема боротьби Цезаря за корону, улюблений мотив трагедійної творчості драматурга, в даному разі не привертає уваги Шекспіра. В трагедії опущено всі перипетії цієї боротьби: поразка Помпея, перемога над його синами

в Іспанії і т. ін. Історія Цезаря починається з моменту, коли він бере до рук всю повноту влади.

Цезар у Шекспіра — не титанічний лиходій. Існує навіть погляд, що образ Юлія Цезаря в п'єсі явно окарікатурений. Проте було б правильніше говорити не про зниження героя, а про його опосереднення. Шекспірів Юлій Цезар — підкреслено звичайний. Показове щодо цього перше представлення героя глядачам. Його слова, що не мають ніякого відношення до подальшого розвитку сюжету, є багато в чому визначальними. Не про близьку коронацію думає правитель Риму, а про неплідність своєї дружини Кальпурнії. Підкреслити ординарність героя має й розповідь Кассія, який говорить не про війнні триумфи Цезаря, а про його хвороби й слабості. В цьому побутовому ключі Цезаря показано аж до сцени вбивства.

Цікавий також епізод розмови Юлія Цезаря й Антонія, єдиний фрагмент у тексті, в якому викладені міркування героя про управління державою. Іропічний розум Кассія лякає правителя. Сам він не є яскравою індивідуальністю, а тому хотів би й навколо себе бачити людей посередніх. Зразком ідеального підданого для героя є Антоній, який беззастережно виконує його накази. Витоки трагедії Цезаря в невідповідності його справжньої суті й тієї ролі, яку він береться виконувати. Щира розмова з Антонієм уривається. Побояючись, що його можуть запідозрити в боягузтві, Цезар знову натягує маску безстрашності, що пародійно контрастує зі згадкою героя про свою глухоту.

Власне тільки в сцені вбивства постать Цезаря набирає певної величі. На зустріч смерті поспішає імператор, уже відчувши всю повноту влади. Сцена вбивства Цезаря своєю урочистістю нагадує ритуальне дійство. Шекспір використовує всі присутні у Плутарха подробиці, щоб надати епізодові особливої монументальності. Але гине лише Цезар-людина, дух цезаризму не знищено, про що свідчать дальші події в трагедії. Сталося протилежне тому, чого прагнув Брут.

Після смерті Цезаря події пришивдшуються. (Убивство Цезаря, промови на форумі та прибуття Октавія драматург показує як події, що відбулися в один день, поєднує дві битви при Філіппах в одну тощо). Загострюються конфлікти. Після зіткнення Брут — Цезар, виникає нова антитеза: Брут — Антоній. Марк Антоній нагадує Цезаря лише тим, що це також герой-актор, який виконує в'язу на себе роль. Проте акторство Цезаря було не усвідомлене, він сам намагався повірити в свою винятковість. Антоній — лицедій, який не безкорисливо виконує вигідну для нього роль. Приклад цього — славнозвісна промова героя на форумі. Антоній цілком антагоністичний Брутові. Джерело рішучості Брута — неспохитна віра в загальнолюдську значущість своїх ідеалів. Антоній не менш палко бореться за досягнення своєї мети, хоч і покладає надії не на людський розум, а на вади людської природи, що дає право віднести цього героя до числа Шекспірових «макіавеллістів» (Річард III, Яго та ін.).

Менш контрастний стосовно Антонія Кассій. Між героями чимало спільного. Політичні ідеали героїв протилежні, але їхнє ставлення до засобів досягнення своєї мети по суті однакове. Саме це неминуче приводить Кассія до конфлікту з Брутом, який не схвалює методів боротьби свого однодумця-республіканця.

Марка Брута неможливо зіставити з жодним із героїв трагедії з огляду на особливу цілісність його натури, всепоглинаючу відданість тим переконанням, які стали його світосприйняттям. Тим болючіша для героя невідповідність між високою метою боротьби і єдино доступними засобами її досягнення. Було б помилкою вбачати причину загибелі Брута в його трагічній провині.

Трагедія героя в безнадійності його спроб протиставити свою моральну правоту об'єктивному ходу історії. Благородні ідеали Брута не знаходять виправдання в реальній дійсності. Герой вступає в боротьбу з єдиновладдям тоді, коли дедалі очевиднішою стає закономірність перемоги принципу єдиновладного правління.

Проте самовбивство Брута не тільки свідчить про поразку героя-ідеаліста. Приречений на загибель самим ходом історичного розвитку, Брут усе ж таки зберігає вірність своїм переконанням. Моральне торжество героя підкреслюється подіями, зображеними в останніх епізодах трагедії. Нові правителі Риму складають проскрипційні списки, готуючись до боротьби за владу вже один з одним.

Особливо цікава тема народу в трагедії. На відміну від історичних хронік, де народові найчастіше відводилася роль пасивного співучасника подій, в «Юлії Цезарі» народ — один із провідних елементів драматичної колізії.

В «Юлії Цезарі» — дві сцени, в яких безпосередньо дійовою особою є народ. Ці сцени різні за своїм настроєм. Перша відкриває дію трагедії на підмостках трибуни, коли розганяють по домівках ремісників, що зібрались подивитись на вшанування Цезаря. Перед нами аж ніяк не сірий натовп. Не випадково епізод подано як діалог дотепного, кмітливого шевця і сповнених презирства до народу, по суті, безликих трибунів. До речі, ні Брут, ні Кассій такого презирства до народу не відчувають.

Інший характер має сцена на форумі, де вперше в трагедії з'являється агресивний, збуджений натовп. Для цього натовпу, однак, важливе лише одне: кого вважати новим Цезарем: Брута чи Антонія. Це народ, який уже прийняв ідею деспотизму, став її опорою і жертвою. Натовп у даному разі — не суб'єкт, а трагічний об'єкт історії.

В «Юлії Цезарі» нема конкретної політичної програми. Авторська позиція не зводиться ані до звільнення від монархічних ілюзій, ані до «республіканських» симпатій драматурга. Республіка у Шекспіра не стільки політичне, скільки морально-політичне поняття (О. Анікст). Драматург не стверджує, що форма правління або особистість правителя — єдине джерело зла. Трагедія Брута і Кассія і в протиріччі між благородними цілями і засобами їх досягнення, і в незрілості народу. Більше, ніж форма правління, важлива для творця «Гамлета» і «Коріолана» соціальна структура державного життя — те, чим вона наділяє суспільство і особистість. Поступово Шекспір усвідомлює «несприятливий для політичної свободи перебіг часу» (Л. Пінський). Ідея історичної «необхідності» звучить в трагедії гостро і виразно. Осмислити хід історичного розвитку й намагається Шекспір у цьому надзвичайно складному творі.

В Росії трагедія «Юлій Цезар» була відома вже на початку XVIII ст., очевидно, в переробці німецьких авторів. 1787 р. з'явився перший її переклад ро-

сійською мовою, здійснений М. Карамзіним, він же написав передмову й склав коментарі до твору. Згодом «Юлія Цезаря» перекладали А. Фет, Д. Михайловський, А. Соколовський, П. Козлов, М. Холодовський. Українською мовою трагедія була перекладена 1886 р. П. Кулішем. Передмову й коментар до п'єси написав І. Франко.

1792 р. в Росії трагедія була заборонена театральною цензурою і протягом XIX ст. на російській сцені не ставилась. Знаменною вважається постановка «Юлія Цезаря» В. Немировичем-Данченком у 1903 р. на сцені Художнього театру. 1922 р. відбулась прем'єра трагедії на сцені Ленінградського Великого драматичного театру, 1924 р. «Юлій Цезар» був поставлений Малим театром у Москві.

Політична напруженість сюжету викликала інтерес кінематографістів до «Юлія Цезаря». Перша екранізація трагедії була зроблена ще 1907 р. і мала назву «Смерть Юлія Цезаря». Фільм був зроблений у формі сновидіння Шекспіра, що пише трагедію. В ролі Шекспіра знявся Ж. Мельєс. Про популярність трагедії свідчить велика кількість її кіноверсій: тільки між 1908—1916 рр. їх з'явилося близько десяти. У 1953 р. американський режисер Дж. Манкевич зняв фільм, у якому взяло участь багато відомих акторів. Роль Антонія зіграв Марлон Брандо, Кассія — Джон Гілгуд, Юлія Цезаря — Луї Калерн, Брута — Джемс Месон.

Інтерес до «Юлія Цезаря» зберігається і на батьківщині Шекспіра. Так, 1972 р. режисер Тревор Нанн поставив на сцені Королівського шекспірівського театру трилогію «Римляни», однією з частин якої є «Юлій Цезар». Спектакль став подією в театральному житті Лондона. Це одна з найгостріших політичних постановок у циклі Нанна, спроектована на сучасність.

ПРИМІТКИ ДО «ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ»

С. 251. *Входять Флавій, Марулл...*—Трибуни Флавій та Марулл — прихильники римського полководця та політичного діяча Гнея Помпея (106—48 до н. е.). В 48 р. до н. е. Цезар у битві при Фарсалі завдає військам Помпея нищівної поразки, сам Помпей невдовзі гине в Єгипті.

С. 252. *Капітолій*.—Святкування тріумфу полководця розпочиналось на Марсовім полі. Звідси урочиста процесія вирушала до давньої римської цитаделі Капітолію, де містилась державна святиня міста — храм Юпітера.

С. 253. *Свято луперкалій* — свято на честь давньоримського бога Луперка, патрона пастухів. Під час свята найзатішніші юнаки Риму оббігали довкруг Палатинського пагорба, де стояв храм Луперка, похльоскуючи жінок ремінцями із шкіри жертвних тварин. Доторк ремінця нібито лікував від неплідності (І, 2).

Поеднуючи тріумф Цезаря із святом луперкалій, Шекспір допускається хронологічної помилки. Остаточна перемога Цезаря над прибічниками Помпея від-